

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОБОТИ З ДЕЛІНКВЕНТАМИ

УДК 343.95:343.912

Медведєв Володимир Степанович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ;

Левенець Олена Анатоліївна – кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ

КРИМІНАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УМИСНОГО СЕРІЙНОГО ВБИВЦІ

Досліджено проблему розкриття особи умисного серійного вбивці, що передбачає вивчення психологічних механізмів протиправної поведінки, мотивації насильницьких злочинів, її індивідуально-психологічних, соціальних та ситуативних чинників.

Ключові слова: особистість злочинця; умисне вбивство; серійний убивця; психологічна структура злочину; ціннісні орієнтації злочинця; мотивація насильницьких злочинів.

Джерелом соціальних потреб, які викликають необхідність подальшого розвитку юридичної психології, є злочинність, що властива будь-якій державі та суспільству. Убивства як особливо тяжкі насильницькі злочини становлять групу небезпечних антигромадських проявів, боротьба з якими, а також їх попередження, є важливою сферою діяльності правоохоронних органів. Особистість злочинця є цікавою для наукових досліджень.

У юридичній психології та різних галузях правознавства (кримінології, криміналістиці, кримінальному праві) розроблено численні типології та класифікації вбивць. Узагальнену типологію доцільно формулювати, спираючись на три базові ознаки: мотивацію, спосіб учинення та кількість злочинних посягань на життя. Також можна виділити окремі категорії вбивць, які спираються на конкретні ознаки (стать, вік, форма вини та каяття тощо). Згідно із запропонованими ознаками доцільно назвати такі основні типи умисного вбивці, як серійний убивця, ритуальний убивця, терорист-самогубець, убивця-канібал, убивця-ксенофоб, вбивця на замовлення. Серед перерахованих типів найбільш складним у контексті кримінально-психологічного вивчення і розуміння є серійний вбивця.

Проблема дослідження особистості вбивці розроблялася в межах різних напрямів. У кримінологічному напрямі над нею працювали В. М. Анісімов, Ю. М. Антонян, А. Г. Бабичев, В. А. Байков, А. А. Бессонов, С. А. Бояров, М. М. Гітінова, М. І. Єнікєєв, О. С. Капінус, М. С. Корягіна, О. П. Левченко, О. В. Старков, А. А. Реймер. У межах власне психологічного напрямку дослідженням особистості вбивці займалися В. І. Аккерман, А. С. Баронін, Е. А. Бірюкова, А. В. Бурцева, В. Г. Деєв, В. Н. Касаткін, А. І. Ложкін, Д. А. Матвєєва, О. Ю. Михайлова, К. А. Мясникова, В. Н. Китаєва, А. І. Папкін, Є. Г. Самовіч, Ф. С. Сафуанов, О. Д. Сітковська, Д. В. Сочівко, Б. В. Шостакович та ін. У патопсихологічному напрямі вивченню цієї проблеми приділили увагу С. В. Бородіна, А. О. Бухановський, П. Б. Ганнушкін, В. В. Гульдєн, Б. В. Зейгарник, Ю. Б. Можгинський та ін. Однак окремі питання залишаються недостатньо дослідженими або є дискусійними, унаслідок чого спостерігається неоднозначне тлумачення тих чи інших правових норм. Таким чином, постає необхідність поглибленого дослідження цього проблемного питання.

Мета пропонованої увазі статті полягає у дослідженні особистості злочинця як соціально-психологічного явища, а також обґрунтуванні та розробленні теоретичних і методичних основ вивчення класифікації серійних убивць.

Одним із дослідників, хто вперше спробував ґрунтовно дослідити злочинні (соціально-психологічні) типи, був лікар-психіатр Ч. Ломброзо, який вивчав представників місць позбавлення волі та своєрідність татуювань на їхніх тілах. Ч. Ломброзо і його послідовник Е. Феррі розрізняли такі типи злочинців: 1) природжені; 2) «злочинці внаслідок безумства», психопати та інші, які страждають психічними аномаліями; 3) злочинці через пристрасть; 4) випадкові; 5) звичні. Ч. Ломброзо – видатний представник антропологічної школи кримінального права, яка виникла у 70–80-х рр. XIX ст. Науковець стверджував, що злочинний тип особистості можна розпізнати (діагностувати) за специфічними фізичними і психічними ознаками.

Власне поняття «серійний убивця» вперше офіційно почали застосовувати у США та Західній Європі наприкінці 70-х рр. XX ст. Термін «серійний вбивця» запропонував агент ФБР Роберт Реслер, використовуючи його на позначення осіб, які скоювали вбивства з особливою жорстокістю та садизмом з метою отримання сексуальної насолоди і розрядки. Після відкриття у 1985 р. при Академії ФБР Національного центру аналізу насильницьких злочинів та в його рамках відділу з вивчення поведінки вбивць зміст поняття «серійний вбивця» набуло значно ширшого значення.

Підвищений інтерес американських фахівців, зокрема спеціалістів зі складання психологічного профілю вбивці, можна пояснити тим, що США займають перше місце в світі за кількістю серійних убивств та осіб, що їх вчиняють (щороку виявляють до 100 осіб). До того ж, із 200 найвідоміших у світі серійних убивць більше третини є американцями.

У сучасному розумінні серійний вбивця – це особа, яка впродовж певного часу (від декількох місяців до року) вчиняє три та більше умисних убивств окремих категорій осіб за обставин, які обтяжують покарання. Такими обставинами насамперед є: особлива жорстокість, насильницьке задоволення статевої пристрасті у неприродний спосіб, глумління над трупом, неповноліття чи малоліття жертви. Мотивація серійних убивств охоплює провідний та супутній мотиви. До провідного

мотиву можна зарахувати: психологічне та соціальне відчуження у дитячому і юнацькому віці, місіонерський мотив (виконання особливої місії, покладеної на вбивцю чи довільно ним обраної), помста на сексуальному підґрунті, комплекс меншовартості тощо.

Важливою психолого-юридичною характеристикою серійного вбивці зазвичай є тотожність чи подібність мотивів злочинів та однотипність способів їх скоєння.

Найбільш розповсюдженим способом серійного вбивства є удушення, на другому місці – нанесення колото-різаних ран, не сумісних із життям, а на третьому – отруєння за допомогою спеціальної рідини, медичних препаратів, важких металів (ртуть, талій тощо). Серед менш розповсюджених способів варто виділити застосування вогнепальної зброї. Жертвами серійного убивці стають певні категорії осіб, яких злочинець попередньо ретельно відбирає. Залежно від провідного мотиву, уподобань, збочень та інших характеристик серійного вбивці його жертвами стають: жінки певного віку, зовнішності та роду занять; неповнолітні та малолітні особи (переважно жіночої статі); чоловіки певної професії, роду занять і зовнішності.

Зазвичай серійним убивцям притаманні обережність та мінімізація ризику, хитрість, здатність до рольового перевтілення, ретельність планування злочинних дій, емоційна асинтонність (тупість) до жертв. Також у них розвинені антиципація, самоконтроль, уява та фантазія.

Для пояснення схеми поведінки серійного вбивці можна використати розроблену зарубіжними фахівцями шестиетапну модель.

Перший етап цієї моделі називається етапом фантазії, що відображає потреби, мотиви, передбачувані «винагороди» від задуманого вбивства.

Другий етап – сталкінг, який полягає у виборі та вистежуванні жертви. Характер, тривалість та інші особливості поведінки серійного вбивці на цьому етапі залежать від сили його бажання і ступеню нетерплячості, особистісних якостей як самого злочинця, так і обраної жертви.

Третій етап – викрадення чи заманювання жертви, хоча він наявний не в усіх випадках серійних убивств.

Четвертий етап – безпосередній акт вбивства, що передбачає два варіанти поведінки злочинців на цьому етапі. Одні з них фокусують увагу на діях, які безпосередньо спричинюють смерть жертви, а інші – надають перевагу супутнім діям (тортури, глумління, приниження, сексуальне насилля та ін.) у процесі фізичної взаємодії з жертвою.

П'ятий етап – розміщення трупа. Деякі серійні вбивці залишають труп на місці злочину, а інші обов'язково переміщують тіло жертви для того, щоб його якнайшвидше виявили або навпаки.

Шостим етапом поведінки серійного вбивці вважають депресію чи емоційне охолодження. Варто зазначити, що саме емоційне охолодження відрізняє серійного вбивцю від інших убивць, зокрема множинних. За визнанням багатьох злочинців їм часто не вдавалося отримати від вбивства того ефекту, на який вони розраховували.

За географічною ознакою та сумнозвісністю серійних вбивць – чоловіків умовно можна поділити на три групи: всесвітньовідомі зарубіжні вбивці, російські та вітчизняні.

Перша група – це особи європеїдної раси, середнього чи нижчого рівня освіти, віком від 30 років і старше, невисокої професійної кваліфікації. Більше половини таких злочинців – військовослужбовці (зокрема колишні), медичні працівники. Деякі з них у дитинстві страждали симптомами так званої «тріади Макдональда»: сечовиділення у ліжку, катування тварин, підпали. Також характерними ознаками є відсутність прагнення до вживання алкоголю та наркотиків, соціопатичність (замаскована аномальність характеру і поведінки за відсутності яскраво виражених психічних розладів), схильність до сексуального садизму. Останні три характеристики є універсальними і притаманні не лише зазначеним, а й іншим групам серійних убивць.

Найбільш відомими серійними вбивцями світового масштабу є Теодор Банді, Генрі Лукас, Джон Гейсі, Джеффі Дамер, Томмі Селс (США), Гарольд Тімпан, Джон Хейг (Велика

Британія), Педро Лопес, Даніель Барбоса (Колумбія), Фільо Педро (Бразилія).

У цьому переліку значний інтерес викликає особистість Джона Гейсі, відомого як «Убивця-клоун». Його батько зловживав алкоголем і вдався до насилля у сім'ї. У дитинстві Джона розбестила сусідська дівчина, а приятель батька, який був педофілом, здійснив над ним сексуальне насилля. Не закінчивши школу, Джон переїхав до Лас-Вегасу, де влаштувався працювати у трупарню. За його словами, там він вперше вдався до некрофілії. З 1975 р. Джон Гейсі почав виступати в ролі клоуна Пого на дитячих святах, що давало йому можливість придивитись до майбутніх жертв. Він убив 33 особи, попередньо жорстоко знущаючись над ними і задовольняючи власну статеву пристрась. 29 тіл сховав у підвалі власного будинку, а чотири таємно спустив у річку. Дж. Гейсі ретельно обмірковував і займався підготовкою злочинів. Під час розслідування Джон Гейсі стверджував, що у нього роздвоєння особистості і вбивства вчиняв його двійник Джек Хенлі.

Роздвоєння особистості – це психічний розлад, який негативно впливає на самосвідомість, пам'ять та ідентичність особистості. Основною причиною його виникнення є психічне або сексуальне насилля в дитячому віці.

До другої групи серійних убивць – чоловіків належать представники Російської Федерації, яка займає друге місце в світі після США за кількістю серійних вбивць. Починаючи з 1991 р., у Росії було виявлено більше 70 серійних убивць, а місто Ростов-на-Дону набуло сумної слави «Мекки» для цих осіб.

За радянських часів першим офіційно визнаним російським серійним убивцею був Василь Комаров, який скоював злочини у Москві та Ростовській області. Найбільше вбивств учинив Андрій Чикатіло («Ростовський різник»), жертвами якого стали 53 особи.

Після розпаду СРСР і утворення Російської Федерації до переліку найбільш відомих російських серійних убивць належать: Олександр Пічушкін («Бітцевський маніяк», 49 жертв), Михайло Попов («Ангарський маніяк», 22 жертви),

Сергій Ряховський («Балашихський різник», 19 жертв), Володимир Миргород («Душитель», 16 жертв), Абдуфат Заманов («Красноярський Чикатіло», 14 жертв), Денис Писчіков («Уральський Роскольник», 13 жертв), Микола Дудін («Образливий маніяк», 13 жертв), Максим Петров («Медбрат», 12 жертв), Євген Петров («Новоуральський випотрошувач», 11 жертв), Сергій Головкін («Удав», 11 жертв), Олег Кузнецов («Лжедмитрій», 10 жертв) та ін.

Серед вищеназваних злочинців увагу привертає особистість Олександра Пічушкіна. У шкільні роки майбутній убивця захоплювався шахами, що у подальшому своєрідно відобразилось у його злочинній діяльності. За визнанням Пічушкіна, до скоєння вбивств його спонукало як власне бажання, так і резонансна справа Андрія Чикатіло. Він задумав здійснити 64 вбивства за кількістю клітин на шаховій дошці. Після кожної вдалої спроби він закривав клітинку. Провідним мотивом було місіонерство, що потім поєдналося з патологічною насолодою від акту вбивства. Спочатку жертвами О. Пічушкіна були алкоголіки, бомжі та інші асоціальні особи, які, на його думку, не мали права на життя. Потім він почав убивати знайомих і отримував від цього особливу насолоду. Показовим є те, що до 2005 р. вбивця ховав трупи (у каналізаційних колодязях та інших місцях), а потім, намагаючись заявити про себе, почав залишати тіла, убитих ним осіб, на відкритих місцях. О. Пічушкін мав власний злочинний почерк: убивав жертву численними ударами молотка по голові, вставляючи після цього у відкриту рану гілку або пляшку.

Найбільш відомими та одіозними вітчизняними серійними вбивцями є Анатолій Онопрієнко (52 жертви), Сергій Ткач (37 жертв), Сергій Довженко (21 жертва), Віктор Саєнко (21 жертва), Руслан Хамарой (11 жертв) та ін.

Особливу категорію серійних убивць утворюють жінки. За світовою статистикою кількісне співвідношення серійних вбивць чоловіків та жінок становить 9 : 1. Упродовж ХХ ст. у Європі, США та Канаді було викрито понад 100 серійних убивць жіночої статі. Жінкам – серійним убивцям притаманні такі характеристики, як хитрість, витонченість, жорстокість,

схильність до перевтілення, акцентуація за істероїдним типом, психічні аномалії та розлади, зокрема синдром Мюнхаузена: переконлива симуляція чи свідомий виклик у себе фізичних захворювань (інфаркт міокарда, кровохаркання, діарея, лихоманка тощо) з метою привертання уваги до себе, співчуття, лікування у престижних лікарів. Майже третина жінок – серійних убивць діє у складі груп. Найчастіше це тандем чоловік-жінка.

Використовуючи образну термінологію зарубіжних фахівців, можна виокремити такі різновиди серійних убивць жіночої статі: «чорна вдова»; «ангел смерті»; «месниця»; «дітовбивця». «Чорна вдова» отримала назву за аналогією до самки отруйного павука чорного тарантула, яка вбиває партнера-самця після спарювання. Провідним мотивом цієї категорії серійних убивць є прагнення жінки до збільшення власного статку. Жертвами стають чоловіки, коханці, члени сім'ї та інші особи, з якими вона встановила довірливі відносини. Основним способом убивства є застосування отрути та медичних препаратів з метою маскування злочину під природну смерть.

Однією з найвідоміших представниць цього різновиду серійних вбивць – жінок є американка норвезького походження Белла Соренсон Гінесс. Її жертвами стали 42 особи, серед яких два її чоловіки, власні доньки, декілька шанувальників та коханців. Після смерті рідних Белла Соренсон Гінесс отримувала страховку. За гроші, отримані від страхової компанії, вона придбала ферму. Незабаром за допомогою любовних листів та оголошень убивця почала заманювати до себе чоловіків середнього віку, після чого з ними траплялися нещасні випадки.

Представниці категорії вбивць «ангел смерті» зазвичай працюють у лікарнях, будинках для людей похилого віку, притулках, хоспісах, тобто в місцях, де випадки смерті відбуваються постійно. Жертвами можуть бути як діти, так і люди похилого віку. Для вбивств ці жінки використовують медичні препарати і різне медичне обладнання.

Цей різновид жінок – серійних вбивць яскраво представляє Джейн Топпан, яка працювала медсестрою. Ще під час навчання вона виявляла підвищений інтерес до фотографій з розтину тіл. Дж. Топпан отримувала сексуальне задоволення від введення пацієнтам наркотиків та доведення їх до межі смерті. Коли вони перебували у несвідомому стані, вона відчувала сексуальне збудження. Врешті-решт її заарештували за звинуваченням у скоєнні 11 вбивств. Під час слідства Дж. Топпан зізналася, що вбила 31 особу. Її визнали неосудною через божевілля, решту життя вона провела у спеціальному медичному закладі.

Провідним мотивом убивств «месниць» є помста за психологічне і соціальне відчуження, образу, знущання, сексуальні домагання і зґвалтування. Жертвами цієї групи вбивць зазвичай стають конкретні особи, які вчинили відповідні дії чи певні категорії осіб за символічним значенням.

У сучасній Україні широкого резонансу набула історія з «месницею» Ніною Л., яка працювала прибиральницею в їдальні однієї зі столичних шкіл. Приводом для тривоги стали випадки групових скарг молодших школярів на погане самопочуття після обідів. Численні перевірки, аналізи та обстеження ситуацію не прояснили. Після ретельного вивчення осіб, причетних до роботи в їдальні, працівники правоохоронних органів звернули увагу на прибиральницю. Самотня жінка упродовж декількох років тричі ставала вдовою, утратила матір. Усі її рідні померли після тяжкої, але нетривалої хвороби внутрішніх органів. Надалі було з'ясовано, що серед знайомих і подруг Ніни Л. також померло шестеро осіб. Слідством було встановлено, що злочинниця – акцентуїрована особистість застрягаючого типу. Після сварок, непорозумінь, незначних образ жінка вдавалася до помсти вельми своєрідним способом. Вона підмішувала у їжу своїм жертвам легкорозчинні солі металу талію, який впливає на людський організм подібно до ртуті. Свої дії відносно школярів Ніна Л. пояснила їхньою поганою поведінкою у їдальні та недостатнім виявом поваги до неї самої.

Таким чином, до важливих ознак серійних убивств належать:

періодична актуалізація кримінальної агресії (убивця ніколи не зупиняється на вже скоєному з власної ініціативи);

надмірність кримінальної агресії (убивство обов'язково супроводжується насильницькими діями, які безпосередньо не пов'язані з позбавленням життя);

висока мобільність після здійснення вбивства (убивця швидко зникає з місця злочину якомога далі):

одиночність жертви («один епізод» – «одна жертва»), скоєння вбивства без співучасників (винятками є пари, пов'язані сімейними чи сексуальними зв'язками), відсутність очевидців.

Отже, підґрунтям кримінально-психологічної класифікації особистості злочинців є домінуючі позиції особистості, її спонуки, мотиви, стійкі цілі та способи вчинення злочину, міра десоціалізованості особистості, характер її антисуспільної спрямованості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баронин А. С. Психологический профиль убийцы : пособие по криминальной психологии и криминалистике / А. С. Баронин. – Киев : Паливода А. В., 2001. – 176 с.

2. Криминальная психология : учеб. пособие / авт.-сост. А. И. Ушатиков, О. Г. Ковалев. – М. : Изд-во Московского психолого-социального института ; Воронеж : МОДЭК, 2007. – 496 с. – (Серия «Библиотека юриста»).

3. Медведев В. С. Психология злочинної діяльності : навч. посіб. / В. С. Медведев. – Київ : Атіка, 2012. – 204 с.

4. Образцов В. А. Криминалистическая психология : учеб. пособие для вузов / В. А. Образцов, С. Н. Богомолова. – М. : Юнити-Дана, Закон и право, 2002. – 447 с.